

РЕЦЕНЗІЇ

Нове дослідження з хозарської історії: регіональний підхід. Тортика А.А. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)*: Моногр. – Х.: ХДАК, 2006. – 555 с.

НАПРИКІНЦІ весни 2006 р. в Харкові була опублікована монографія О.О. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)». Дана робота присвячена вивченню одного з регіонів Східної Європи, що входив до складу Хозарського каганату в період існування цієї ранньосередньовічної держави. Цей регіон територіально збігається з ареалом лісостепового варіанта салтово-маяцької культури і до останнього часу вивчався в основному археологічними методами. У зв'язку з цим слід відзначити, що монографія О.О. Тортики демонструє нові підходи і є історичним та історико-географічним дослідженням, що побудоване на аналізі середньовічних письмових джерел, доповненому опублікованим археологічним матеріалом.

Запропоноване автором формулювання теми – «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы» – не викликає заперечень і має право на існування; саме комплексний, контекстний підхід дозволяє отримати якісно новий рівень знань при досить обмеженому наборі джерел з даної проблеми.

У ході вирішення поставлених завдань, аналізу джерельного матеріалу, побудови власних гіпотез О.О. Тортика успішно використовував низку методів і методик наукового дослідження: порівняльного аналізу письмових джерел різного походження; просторової реконструкції; порівняльно-типологічний; історичного моделювання тощо. О.О. Тортика продемонстрував знання сучасної теорії кочівникознавства, піддав переконливій критиці т.зв. теорію «стадій» осіlosti, на підставі сучасних методологічних підходів провів реконструкцію племінної, територіальної та військової структури населення Північно-Західної Хозарії.

Важливою частиною проведеної роботи є історико-географічні реконструкції автора. Незважаючи на спірність окремих положень і гіпотез, особливий інтерес становлять міркування О.О. Тортики з приводу «Клі-

матів», описаних Костянтином Багрянородним, «Ріки слов'ян» арабо-персидських авторів, Керченської протоки та її ролі в історії регіону. Переконливій критиці піддана ідея московського дослідника Г.Є. Афанасьева про ідентичність народу буртас ранньосередньовічних східних авторів та аланського населення Північно-Західної Хозарії. Як і раніше, досить вірогідною видається саме поволзька локалізація буртасів та ідентифікація їх із ранньосередньовічною мордвою.

Слід так само відзначити самостійний аналіз змісту ряду письмових джерел, проведений О.О. Тортикою, що призвело в окремих випадках до нового вирішення неодноразово обговорених у вітчизняній медієвістиці питань. Зокрема, це стосується аналізу повідомлень ал-Балазурі, ат-Табарі, Халіфи Ібн Хайата і ал-Куфі про маршрут походу Мервана під час арабо-хозарської війни 737 р.; повідомлення «Кембриджського аноніма» про похід царя Русі – Хельгу; «Київського листа» тощо. Цікавим для фахівців є обмеження походу арабської армії Північним Кавказом, відмова від традиційних – «волзького» та «донського» – маршрутів Мервана.

Серед конкретних проблем історії Східної Європи, що отримали висвітлення в роботі, заслуговує на увагу аналіз работоргівлі і пов'язаних з нею соціальних та етногенетичних процесів. Справді, работоргівля є найяскравішим проявом ламання племінного ладу в цей час, а участь в ній в тій або іншій ролі свідчить про стан етносу або групи населення в рухливій та нестійкій системі військово-політичної ієрархії свого часу.

Нетрадиційно проводить автор і реконструкцію Доно-Донецького торгового шляху, пропонує власний варіант моделі його використання в хозарський час. Ця гіпотеза побудована на керамічному матеріалі, нумізматиці та іншому імпорті, що походить із салтівських археологічних пам'яток, доброго знання історичної географії сусідніх регіонів та реконструкції контекстних геополітичних реалій того часу. На думку

О.О. Тортики, основним напрямом торгових відносин салтівського населення Подонів'я були зв'язки з візантійсько-кримськими містами. Практично повна відсутність візантійських монет цього періоду в регіоні свідчить про безгрошовий, обмінний характер цих відносин. Основним імпортом товаром для місцевого населення було, швидше за все, вино, що привозилося в амфорній тарі, рідше – предмети розкоші і прикраси. Предметами вивозу служили, ймовірно, зерно, шкури, м'ясо, мед, віск. Це традиційні форми торгівлі грецького, римського, візантійського Криму, які відтворювалися з епохи в епоху, припинялися в періоди воєн і навал та поновлювалися в умовах миру і стабільності. Хозари, як видно, зуміли створити і підтримували таку стабільність в районі Керченської протоки, дельти, нижньої та середньої течії Дону, Сіверського Дінця близько двох сторіч, із середини VIII – до середини X ст.

Існування подібного напрямку торгівлі і певної моделі торгових відносин між Кримом і лісостеповою зоною Східної Європи було спричинене об'єктивними та очевидними географічними умовами, оскільки у Східному Причорномор'ї немає іншого водного шляху до Східної Європи, окрім як через Керченську протоку, Азовське море та Дон. Специфічні природні умови і традиції господарства населення «варварської» півночі і візантійського півдня також визначали характер обміну. Слід підкреслити, що такий розвиток торгівлі і використання маршрутів по Дону і Дінцю знаходить аналогії як у стародавній, античній, так і в пізній, середньовічній історії регіону.

На думку автора, руси не мали можливостей для самостійного контролю над Донським та Донецьким річковими шляхами. Хозарська, або візантійсько-хозарська, митна політика, укріплення та військові контингенти алано-болгар на Дінці до 965 р. були перешкодою для вільного пересування русів у цьому регіоні. На відміну від півночі Східної Європи, де руси створили розвинену систему торговельних факторій, фортець та підкорили в цілому місцеве населення уздовж берегів рік, тут ситуація розвивалась інакше. Тут руси мали платити та домовлятися.

Особливо слід відзначити і відхід автора від формаційної марксистської схеми під час оцінки рівня соціально-економічного розвитку населення регіону. О.О. Тортика

використовував сучасні розробки і підходи в процесі вивчення особливостей племінного ладу, що існував у Північно-Західній Хозарії, провів цілком переконливу реконструкцію її військово-соціальної структури. Від штампів радянської історіографії автор зумів відійти в ході вирішення цілого ряду інших питань, зокрема проблеми осідання кочівників, в оцінці работоргівлі, у визначенні етнічної приналежності ранньосередньовічних русів тощо. Застосовані ним підходи і методи дослідження, спроби широкого охоплення всіх видів джерел тяжіють до напрямку, відомого в європейській науці як школа Анналів.

Не всі контекстні проблеми ранньосередньовічної історії Східної Європи знайшли однаково повне вирішення в представленій роботі. Наприклад, лише побічно відзначається проблема формування міст в умовах руйнування племінного ладу та формування елементів ранньокласових відносин. Правди ради слід зазначити, що автор і не претендує на вирішення цього питання, яке, як уявляється, могло б стати предметом окремого та дуже об'ємного дослідження.

Можливо, що не всі представлені в роботі ідеї можуть бути прийняті однозначно позитивно. Низка питань залишається предметом для дискусії, в якій погляди О.О. Тортики можуть розглядатися тільки як один із можливих варіантів вирішення тієї або іншої проблеми. Зокрема, це стосується оцінки і гіпотетичної моделі механізму слов'яно-хозарських відносин у регіоні; ролі й етно-соціальної структури русів (росів, русі) в історії Східної Європи кінця I тис. н.е. і т.д. Проте О.О. Тортика має право і на свою точку зору, і на власну систему аргументації, запропоновану в роботі.

Таким чином, монографія О.О. Тортики «Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.)» виконана на високому науковому рівні, містить ряд нових точок зору на ранньосередньовічну історію Східної Європи та становить безперечний інтерес як для фахівців, так і для викладачів вузів, студентів та всіх читачів, які цікавляться історією кочових та напівкочових суспільств, держав, народів.

Л.В. МАТВЄЄВА,

Заслужений діяч науки і техніки України,

Лауреат премії ім. А. Кримського

НАН України,

Доктор історичних наук